

átéli az adott helyzetben reá ható külső és belső erők (külső hatások, lehetőségek és belső motivációk, szándékok, viszonyulások) teljes összefüggés-rendszerét. Vagyis azt, amikor egy-egy pillanatra szintézissé áll össze az emberben mindaz az elemi és összetett tényinformáció és érték-információ, amely egy adott pillanatban, egy adott helyzetben éri." A társadalom „értékháztartásában” az irodalom a legalkalmasabb arra, hogy az élmény funkcióját betöltse, minthogy nem fogalmi úton informál a valóságról, hanem élményszerűen, egy-egy helyzet, sors- vagy lét-élmény fogalmazódik meg benne a maga teljes összefüggés-rendszerében.

Hogy melyek az irodalmi mű azon sajátosságai, amelyek alkalmassá teszik e komplex erőterek rögzítésére és kisugárzására — arra már választ kaphattunk Hankissnak *A népdaltól az abszurd drámáig* (1969) című kötetének elemzéseiben. Az irodalmi mű hatásának intenzitását mérve jut el Hankiss addig a felismerésig, hogy az nem „valamiféle egységes, homogén kisugárzás”, hiszen abban az esetben „dialektikus mozgásról dialektikus küzdelemről legfeljebb csak a hatás és az e hatást befogadó emberi tudat közt lehet szó”. Az irodalmi mű ugyanis egymással párhuzamosan futó hatássávokra osztható, sőt ezen belül is tovább bontható elemi hatásimpulzusokra, összehatása pedig nem más, mint az olvasó tudatába a különböző sávokon érkező s gyakran ellentétes értékű impulzusok szintézise. Az olvasó tudatában sűrű ide-odavillanást előidéző síkváltások, a különböző hatássávok számtalan csatornája, a hatástáblázatokban felrajzolható hatásimpulzusok összessége az eddigieknél jóval teljesebb áttekintését adja e hatás mibenlétének, de ugyanakkor a befogadói tudat itt még nem több, mint absztrakció. *A népdaltól az abszurd drámáig* című kötet elemzése eljuttatták Hankisst az esztétikumnak mint magas fokú értéknek az eddiginél komplexebb megragadásához, de ahhoz a felismeréshez is, hogy ezt az esztétikumot, mint értéket, csak az értékek egy meghatározott rendszerén belüli kijelöléssel lehet valódi minőségében megmagyarázni. Az *Érték és társadalom* tanulmányaiban már „az emberi-társadalmi együttélést szabályozó értékek dimenziója” lesz az a viszonyítási pont, amelynek révén meghatározhatóvá válik, hogyan épül bele az irodalom mint érték a társadalmi gyakorlatba.

A kiindulópont mindenképp az irodalom és a társadalom fejlődése közötti összefüggés kérdése. Nem új keletű az a megállapítás, hogy a kettő között nincs közvetlen megfelelés, tehát, hogy az irodalom fejlődése sohasem lehet pusztá függvénye a történeti-társadalmi fejlődésnek. De maga az áttételes összefüggés ténye még nem ad választ arra, hogyan lehet az irodalom „a valóságmegismerésnek és a valóságértékelésnek, a tájékozódásnak és az emberi-közösségi magatartás vezérlésének” potenciálisan egyik leghatásosabb eszköze. E közvetett összefüggés megvilágítása szempontjából döntő fontosságú tény az, hogy a társadalommal ellentétben az irodalomnak csak „extenzív” fejlődése van (az írásbeliség, majd a könyvnyomtatás, a sajtó, majd a rádió és televízió megjelenésével

mind jobban megnőtt az irodalom társadalmi hatékonysága), „intenzív” fejlődésről azonban az irodalom esetében nem beszélhetünk. („A remekműveknek nincs hierarchiájuk, nem értékesebbek egymásnál, hanem egyszerűen csak mások.”) További magyarázatot ad ennek az összefüggésnek a mibenlétére az, hogy Hankiss kimutatja a mű belső, autonóm törvényszerűségeinek azon vonásait, amelyek nem tekinthetők tisztán az irodalom öntörvényű sajátosságainak, hanem megvannak az irodalmon kívüli forrásai is. Az állandó megújulás, az újat keresés vágya és igénye például az emberi természetben magában is alapvetően benne rejlik, azzal a különbséggel, hogy „az irodalmon belül felfokozódnak és sajátos összefüggésbe rendeződnek az új keresésének és az új megteremtésének a társadalom minden területén érvényesülő tendenciái”.

Az állandó megújulás, újat teremtés, mint az emberi természet lényege, szélesebb perspektívából nézve az ember állandó jövőreirányultságát is jelenti (legalábbis az európai jellegű kultúrákban élő ember számára — hangsúlyozza Hankiss), tehát azt, hogy számára a kiteljesedés sohasem válhat végérvényes állapotá, mindig csak annak folyamatoként képzelhető el. Ami tehát a tények és értékek felfokozott feszültségében és teljes összefüggés-rendszerében fogalmazódik meg az irodalmi műben, az megint csak nem tisztán a mű öntörvényűségének immanens sajátossága, hanem úgyszintén megvannak az irodalmon kívüli forrásai. Ez pedig az ember teljességre való törekvésének végérvényesen soha ki nem elégíthető igénye. Az irodalom nemcsak az ember és társadalom viszonyát ábrázolja, „mindig benne rejlik egy, az adott valóságon kívül fekvő mozzanat” is. Ez a mozzanat „alapvető érték”: az emberi teljesség. Az irodalom tehát az adott valóságot az emberi teljességhez viszonyítva ábrázolja. A következő kérdés: hogyan fogalmazódik meg ez az emberi teljesség az irodalmi alkotásokban? A giccsművekkel való összehasonlítás szemléletesen példázza, hogy az esztétikailag értékes irodalomban az emberi teljesség sohasem nyer végérvényes állapotként ábrázolást, sohasem lesz egyszer és mindenkorra megszerzett érték, hanem éppen csak felvillan benne mint lehetőség, igény, vágy vagy nosztalgia. A jó irodalmi mű a maga „értékfeszített” ábrázolásmódjával az embernek erre a természetéből eredő lényegére figyelmeztet, ezt az igényét igyekszik „ében tartani”. E felvillantott teljesség, mint az adott világgal szembeni viszonyítási pont, a valóságra való rálátásnak ez a perspektívája teszi az irodalmat alkalmassá arra, hogy — potenciálisan — a társadalmi tudat egyik leghatásosabb vezérlő rendszere lehessen. S egyben ez a sajátossága adja meg az alapot társadalmi funkciójának meghatározásához. Az irodalom ugyanis azzal, hogy a teljességet mint alapvető értéket egy-egy helyzet-, sors- vagy létélmény teljes összefüggés-rendszerében felvillantja, igen gyakran a természettudományoknál és a közgondolkodásnál gyorsabban és érzékenyebben képes jelezni a társadalmi valóságban rejlő veszélyeket és lehetőségeket. S e funkció fontosságát még jobban kiemelik

a kötetnek azok az érték-szociológiai tanulmányai, amelyek ennek az igénynek a mindennapi társadalmi gyakorlatban megmutatkozó eltorzulását, „konvenciókba való rögzülését”, „sztereotíp reakcióprogramokra”, „archaikus érték-hierarchiákra” való redukálódását elemzik.

Az irodalom társadalmi funkciójának fentebb ismertetett meghatározása után mégis nagyon helyénvalónak tartjuk Hankissnak azt a dilemmáját, hogy vajon nem becsülte-e túl az irodalom társadalmi hatását. E kérdést még aktuálisabbá teszik azok az elemzések, amelyek a tragédiák katarzismechanizmusát és a regénybefejezések értékszerkezetét vizsgálják. És tegyük hozzá, hogy az eddigi felmérések adatai még igen kevesek ahhoz, hogy valóban választ kaphassunk az irodalom társadalmi hatékonyságának kérdésére. Sőt a tárgyból magából következik, hogy általános válasz nem is adható rá. Mert noha potenciálisan minden jó irodalmi mű fejlesztí egyéni és társadalmi „értékérzékenységünket” — az irodalom hatékonyságának foka irodalmanként, emberi-társadalmi közösségenként mindenképp eltérő, s ebből következően társadalmi funkciója is részben más. De hadd hangsúlyozzam még egyszer, hogy irodalmanként csak részleges eltérésekről lehet szó, mert amennyiben emberi-társadalmi közösségenként az irodalom funkcióját lényegileg másnak feltételeznénk, akkor teljes egészében vulgarizálnánk, sőt tagadnánk Hankissnak mindazokat a vitathatatlanul pontos megállapításait, amelyeket az irodalom és a társadalom kapcsolatáról kifejtett, és figyelmen kívül hagynánk a hagyománynak, valamint az irodalmi művek exportjának és importjának tényét is.

A tragédiák katarzismechanizmusának és a regénybefejezések értékszerkezetének elemzése az irodalom egészére vonatkozóan teszik érvényessé a hatékonyság fokának dilemmáját. A tragédiák katarzisének vizsgálata — mintegy harmadfél évezrednyi időszak húsz-harminc tragédiájának alapján — azt bizonyítja, hogy e katarzismechanizmusok, találóbban „katarziszgépezetek” tipizálhatók, s ez a meglehetősen kisszámú típus műcsoportonként ismétlődik. Valamennyi katarziszra jellemző, hogy a tragédiák szerzői, a katarzismechanizmus egyik vagy másik változatát alkalmazva, „a még elviselhető szintre szállították le a tragikus feszültséget”, s ezzel Hankiss szerint „utánaengedtek a közösségi elvárásoknak”. A katarzisz Hankiss elemzéseinek tanúsága szerint mindenkor illúzió. Ez a felismerés juttatja el ahhoz a dilemmához, amely az egyes irodalmak társadalmi hatékonyságára vonatkozó — egyértelműen megválaszolhatatlan kérdésen túl — valóban egyetemes érvényű dilemmája az irodalomnak. Ez pedig az esztétikai szép hatásának kérdése. Ugyanis „nincs semmi biztosítékunk arra — mondja Hankiss —, hogy a SZÉP nem szolgálhatja ugyanúgy a valóság elleplezését, mint a valóság belső törvényszerűségeinek hiteles föltárását”.

A regénybefejezések értékszerkezete elemzéseinek eredményeit összegezve írja a következőket: „Senki sem vizsgálta még meg azt, hogy a

katarzis-sablonokkal visszaélő, mindent lekerekítő és pozitívrá áthangoló befejezések milyen mértékben csökkentik a regények, még az egyébként remekművű regények értékét is; nem tudjuk azt sem pontosan, hogy túladagolva a pozitív értékeket, a pozitív értékek illúzióját, milyen mértékben mérgezik a torz értékszerkezetű regények vagy akár csak regénybefejezések olvasóik érzelmvilágát és tudatát. De ismerve az emberek és közösségek értékérzékenységet, feltehető, hogy — ha hatásuk halmozódik — komoly károkat okoznak.”

Ami alapvetően fontos tanulság az *Érték és társadalom* irodalommal foglalkozó tanulmányaiban: hogy az értéktelen ellenében csak a valódi érték tudatosítása növelheti az irodalomnak mint „értéktermeiő, értéktároló és értékközvetítő intézménynek” társadalmi hatékonyságát, akkor is, ha az értékközvetítés gyakorlata irodalmanként természetszerűleg részben eltér egymástól.

JUHÁSZ Erzsébet

REALIZMUS MAGAS SZINTEN

Allan Sillitoe: *A rongyszedő lánya*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978

Allan Sillitoe neve, jó másfél évtizeddel ezelőtt, két regényével, a *Szombaton este, vasárnap reggel* és *A hosszútávfutó magányossága* cíművel vált ismertté nálunk, nem utolsósorban a belőlük készült sikeres filmalkotások jóvoltából. Aztán — meglehetősen oda nem figyelésünk következtében — egy időre elvesztettük szem elől, nem követtük a neves angol szerző pályafutásának további alakulását. Most viszont, a budapesti Európa kiadó gondozásában, novelláinak és elbeszéléseinek feltehetőleg hosszabb alkotói életszakaszt felölelő válogatását kaphattuk kézhez. Tegyük hozzá mindjárt bevezetőben: meglegedésünkre és örömünkre, mivel már az első néhány írás elolvasása után nyilvánvalóvá válhat számunkra, hogy nem mindennapi kispróza-kötettel nyílik alkalomunk megismerkedni. Annak ellenére, hogy Sillitoe ezekben az írásokban elsősorban a hétköznappal, s jobbra hétköznapi emberi sorsokkal foglalkozik, vagyis az angol munkásság (s kicsit talán a lumpenproletariátus) írójaként, lényegében ugyanazon témakörön belül mozog, amelynek avatott és mélyreható tolmácsolójaként már két említett regénye alapján is megismerhettük.

„Betörésért, dezertálásért, gyújtogatásért, közbotrányért nem egy hap-sit rántottak be az udvarunkból, azért is, hogy tönkrepialták magukat, azért is, hogy érett nőket el-elkaptak egy fordulóra, vagy nem fizették a gyerektartást, vagy eladták a részletre vett rádiót, mosógépet, vagy mert autót loptak, de vittek el már tőlünk orvhalaszt, birtokháborítót, öngyilkosjelöltet is; napirenden volt a testi sértés, táskalopás, bolti lopás,